

ŁUKASZ GOŁASZEWSKI¹

 <http://orcid.org/0000-0001-9803-1355>
Uniwersytet Warszawski

Recenzja książki *Anny Krochmal* Archiwum historyczne eparchii przemyskiej, *Warszawa–Przemyśl* 2016, 620 ss.

Abstract

Review of Anna Krochmal's Book *Historical Archives of the Przemyśl Eparchy, Warszawa–Przemyśl* 2016, 620 pp.

The review discusses and evaluates the book, which was written by Anna Krochmal and devoted to the historical archives of the Przemyśl eparchy which are deposited in the State Archives in Przemyśl, Poland. This book described the history of the eparchy, first as an Orthodox institution, and later as a Uniate one, along with its organs of government and structure. The author informs us about the chancery of the eparchy over the centuries especially its structure and methods of work. The contents of the records are also presented in the reviewed publication.

Key words: archival science, Przemyśl, eparchy of Przemyśl, Ruthenian Uniate Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth, Ruthenian Orthodox Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth, historical methods of office work

Słowa kluczowe: archiwistyka, Przemyśl, eparchia przemyska, Kościół unicki w Rzeczypospolitej, Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej, system kancelaryjny

Nie ulega wątpliwości, że badacz Rzeczypospolitej doby wczesnonowożytnej zajmujący się tematami nawiązującymi do realizowanej na różnych polach aktywności Kościołów i związków religijnych (a także ich przedstawicieli) musi korzystać z materiałów archiwalnych wytworzonych przez instytucje kościelne. Ich znaczenie jest nie do przecenienia także w przypadku badań stosunków między duchowieństwem i świeckimi czy też nad sferami zainteresowania obu tych grup. Dlatego dobrze się stało, że ukazała się publikacja Anny Krochmal, przybliżająca szerokiemu gronu zainteresowanych spuściźną diecezji przemyskiej (najpierw prawosławnej, a potem unickiej) przechowywaną w Archiwum Państwowym w Przemyślu.

¹ Łukasz Gołaszewski jest stypendystą Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej (FNP).

Na wstępie wypada zastrzec, że recenzowana książka obejmuje zarówno analizę dziejów eparchii, jak i charakterystykę przemyskich archiwaliów od średniowiecza aż po wiek XX. W niniejszej recenzji pozwolę sobie zatem pominąć szczegółowe rozważania nad tymi fragmentami opracowania Anny Krochmal, które w warstwie merytorycznej w sposób kompetentny mogą ocenić mediewiści, historycy XIX–XX wieku oraz znawcy dziejów Kościołów wschodnich.

Omawiana publikacja obejmuje (łącznie z bibliografią, indeksami itp.) ponad 600 stron druku formatu B4, a dodatkowo materiał ilustracyjny (na kilkunastu stronach kredowego papieru). Dlatego wypada pochwalić wydawców, Archiwum Państwowe w Przemyślu oraz Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych, za decyzję o jej wydaniu w twardej oprawie, która w przypadku tomów tak obszernych jest znacznie wygodniejsza dla czytelnika. Formalno-wydawniczej stronie książki nie sposób nic zarzucić – druk jest przejrzysty, książkę opatrzone żywą paginą oraz osobnymi indeksami osób i nazw geograficznych.

Opracowanie obejmuje (poza wprowadzeniem i zakończeniem) dziewięć nienumerowanych rozdziałów różnej objętości. Autorka omawia w nich kolejno: dzieje eparchii, jej terytorium, organizację wewnętrzną, dzieje kancelarii, prace archiwistów nad przejętym przez państwo zasobem archiwalnym, zawartość archiwum biskupstwa. W trzech ostatnich rozdziałach prezentuje zespoły wytworzone przez inne instytucje Kościoła grekokatolickiego z obszaru eparchii przemyskiej, archiwalia przechowywane w Archiwum Państwowym w Przemyślu wytworzone przez podmioty trzecie, a dotyczące tej diecezji. Następnie charakteryzuje biblioteki, archiwa oraz ośrodki polskie i zagraniczne przechowujące materiały do jej dziejów. Przygotowała ona zatem opracowanie interdyscyplinarne, które wyraźnie można podzielić na trzy części: pierwszą – historyczną, drugą – archiwistyczną oraz trzecią o charakterze wybitnie praktycznym. Brak takiego wyróżnienia jest zatem nie do końca zrozumiały. Również tytuł nie do końca odzwierciedla tę obszerną zawartość. W tym miejscu zauważyć należy, że Autorka posługuje się odmienną definicją terminu „archiwum historyczne” niż przyjmowana w innych publikacjach. Wydaje mi się bowiem, że wciąż panująca opinia charakteryzuje archiwum historyczne jako instytucję, która dysponuje własnym zasobem archiwalnym, powiększanym w drodze akcesji albo nie (w zależności od podejścia tego czy innego badacza). Autorka zaś stosuje definicję Bohdana Ryszewskiego (co jest pośrednio zasygnalizowane: s. 302–303, przyp. 11; s. 256 – tu wobec spuścizny archiwalnej miasta Przemyśla), który pod tym pojęciem rozumiał zasób dawniej istniejącego archiwum, następnie zlikwidowanego, przejęty przez inne, istniejące do dziś, archiwum. Nie jest moim zadaniem – to rola właściwych specjalistów – ocena poprawności czy użyteczności tych definicji, muszą jednak zasygnalizować istnienie innego stanowiska. Istotniejszym problemem pozostaje – sygnalizowane wyżej – nie do końca trafne przyjęcie tytułu, który nie informuje czytelnika wprost o tematyce całej książki.

Nie zmienia to jednak pozytywnej oceny zawartości dzieła. Wprowadzenie rozdziałów o charakterze historycznym wpłynęło dodatnio na wartość opracowania. Czytelnik bowiem uzyskał w jednym tomie nie tylko praktyczny przewodnik po materiałach archiwalnych eparchii przemyskiej, ale także obszernie omówienie jej historii, terytorium oraz organizacji. Zapoznanie się z przypisami do fragmentów poświęconych okresowi wczesnonowożytnemu wskazuje jednak na przewagę cytowań opracowań starszych

(np. Likowskiego, Chodynickiego, Prochaski, Wolińskiego). Naturalnie zdarzają się sytuacje, gdy badacz jest zmuszony korzystać z dawnej literatury z powodu braku nowszych pozycji weryfikujących ustalenia poprzedników, jednak zapoznanie się z bibliografią recenzowanej książki jednoznacznie wskazuje, że Autorka jest specjalistką od dziejów Kościoła grekokatolickiego w XIX i XX wieku. Siłą rzeczy nie sposób, aby jedna osoba była znawcą wszystkich epok na przestrzeni dziejów jednego państwa, organizacji czy instytucji, niemniej znów muszą stwierdzić, że w całej publikacji najsłabszym elementem pozostają fragmenty odległe od podstawowych zainteresowań Autorki, występujące w wyodrębnionej przez mnie wyżej części historycznej.

Uważna lektura opisów organów eparchialnych, zarówno z okresu prawosławnego, jak i unickiego, wyraźnie wskazuje na istnienie wielu białych plam w zakresie wiedzy na temat kompetencji i działalności biskupa, jak również kryłosu katedralnego (kolegialnego organu pomocniczego o znacznej niezależności) czy konsystorza. Wynikają one z braku opracowań opartych na dokumentach praktyki, czyli księgach biskupich i konsystorskich, dość dobrze zachowanych dla wieku XVIII. Szczególnie interesujące byłoby ustalenie katalogu i charakteru spraw, którymi zajmował się sam biskup, w przeciwieństwie do tych, które pozostawiał on oficjałowi (ten urząd oraz konsystorz pojawiły się w eparchii przemyskiej po jej przystąpieniu do unii brzeskiej). Naturalnie istnienie tych luk w naszej dotychczasowej wiedzy nie obciąża Autorki; przeciwnie, dokonane przez nią omówienie organizacji wewnętrznej eparchii przemyskiej pozwala na zidentyfikowanie zagadnień wymagających dalszych badań.

Za najlepszy rozdział recenzowanej publikacji uważam czwarty, poświęcony kancelarii eparchii przemyskiej. Autorka charakteryzuje w nim ewolucję stosowanego systemu kancelaryjnego, rozpoczynając od kancelarii odbiorcy, poprzez kancelarię opartą na księdze wpisów, a kończąc na kancelarii akt spraw, reprezentowanej przez jej austriacką odmianę, która w swych najważniejszych założeniach utrzymała się aż do likwidacji eparchii przemyskiej tuż po II wojnie światowej. Do uszczuplenia zarówno wytworów kancelarii (księgi wpisów), jak i dokumentów gromadzonych przez instytucje eparchii przyczynił się pożar z 1535 roku, a także trwające przez cały XVII wiek walki między prawosławnymi i unickimi biskupami przemyskimi, podczas których ważnym łupem były archiwa i dokumenty strony przeciwnej. Dlatego też z okresu przedrozbiorowego zachowało się niewiele dyplomów i ksiąg wpisów, z tych pierwszych na uwagę zasługują dokumenty wystawione przez biskupów w XVII wieku (barwne reprodukcje niektórych z nich zostały zamieszczone na końcu książki). Autorce na podstawie zachowanych wśród archiwaliów przemyskich dokumentów (w tym znajdujących się w zespole akt miasta Przemyśla) udało się jednak potwierdzić istnienie w tym okresie kancelarii oraz ustalić dane osobowe niektórych członków jej personelu.

Zasadnicze zmiany w organizacji kancelarii nastąpiły po pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej i wprowadzeniu systemu kancelaryjnego opartego na dzienniku podawczym. Początkowo akta spraw układano według klucza rzeczowego w odrębne fascykuly, by od 1828 roku zrezygnować z tego systemu na rzecz układu chronologicznego według numerów z dziennika podawczego, co utrzymało się aż do 1872 roku. W rezultacie z tego okresu dysponujemy teczkami jednolicie tytułowanymi, które zawierają pisma dotyczące bardzo różnych zagadnień. Do grupowania akt spraw w układzie rzeczowym powrócono w 1872 roku. Te informacje wzbudzają szczególne zainteresowanie

recenzenta, który pracując nad dokumentacją wytworzoną w XIX-wiecznej kancelarii diecezji podlaskiej, również spotkał się z praktyką grupowania akt spraw w układzie chronologiczno-numerowym, z których następnie tworzone poszyty obejmujące najczęściej akta z jednego miesiąca. Dopiero w ciągu XIX wieku zaczęto wyodrębniać poszyty obejmujące niektóre kategorie spraw, ale „seria ogólna” przetrwała aż do zniesienia diecezji przez carat po powstaniu styczniowym. Z kolei w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej, konsekwentnie stosowano rzeczowy układ akt spraw, naturalnie łączonych w poszyty. Oczywiście nie przesądza to istnienia wpływu praktyki austriackiej (czy – ściślej – przemyskiej) na praktykę kancelaryjną w Janowie Podlaskim. Można jednak sądzić, że dalsze badania nad kancelariami kościelnymi mogą przynieść wiele osobliwych ustaleń. Poza szczegółową charakterystyką obecnych w Przemyśle systemów kancelaryjnych, obiegu dokumentów czy personelu kancelarii Autorka w omawianym rozdziale pokusiła się także o przedstawienie początków i struktury zasobu archiwów i bibliotek utworzonych w XIX wieku przez instytucje eparchii przemyskiej. Znakomicie uzupełnia go następny, poświęcony dziejom archiwaliów eparchialnych po II wojnie światowej, pracom nad ich uporządkowaniem, a na koniec mikrofilmowaniu i digitalizacji tego zespołu. Partie te stanowią doskonałe świadectwo wysokich kompetencji Autorki w dziedzinie archiwistyki.

Charakterystyka zawartości zespołu archiwalnego obejmującego akta wytworzone przez organy eparchii została przez Autorkę przygotowana w układzie rzeczowym. To rozwiązanie, bardzo wygodne dla badaczy zajmujących się określonymi zagadnieniami, utrudnia nieco zorientowanie się w rozmiarach akt wytworzonych w różnych okresach dziejów diecezji przemyskiej. Zastrzec jednak wypada, że wybór każdego z tych rozwiązań ma swoje wady i zalety, zatem trudno czynić z tego zarzut. Materiały pochodzące z okresu przed 1772 rokiem są szczupłe – dysponujemy zatem księgami wpisów wytworzonymi przez kurię biskupa oraz konsystorz (sąd duchowny), przede wszystkim z XVIII wieku, wypisami z tychże ksiąg, dyplomami, różnymi dokumentami (np. wypisami z ksiąg grodzkich i ziemskich, korespondencją niektórych biskupów, prezentami na beneficja, kopiariuszami przywilejów i dokumentów zarówno eparchii, jak i różnych cerkwi, materiałami podatkowymi, aktami dotyczącymi zmiany obrządku) oraz naturalnie wizytacjami. Są to zatem kategorie dokumentów podobne do tych, jakie możemy odnaleźć w archiwaliach kurii i konsystorz łańciskich, co naturalnie wynika ze stosowania identycznego systemu kancelaryjnego i (prawdopodobnie) zbieżnych zasad archiwizowania dokumentacji. Z identycznymi materiałami spotkałem się zarówno podczas pracy w archiwach i bibliotekach wileńskich, jak i krajowych archiwach kościelnych w Siedlcach, Drohiczynie, Białymstoku i Łomży (choć jedynie w pierwszym przechowywane są księgi wpisów wytworzone przez konsystorz janowski diecezji łuckiej; w pozostałych, z wyjątkiem kilku ksiąg konsystorza łomżyńskiego, tego rodzaju jednostek brak z dość oczywistego powodu: archiwa te nie dziedziczą materiałów po przedrozbiorowych organach administracji kościelnej).

Warto zaznaczyć, że w zespole akt kapituły grekokatolickiej możemy odnaleźć nieco spuścizn rodzin związanych z tąż kapitułą i ziemią przemyską (Werbowsky, Drohojowsky, Humniccy, Kuropatniccy, Stadniccy, Borzęccy) oraz interesujące kopiariusze dokumentów do dziejów Kościoła unickiego. Na koniec trzeba dodać, że w spuściznach nielicznych parafii (przede wszystkim samego Przemyśla) zachowały się materiały sprzed

pierwszego rozbioru. Znikoma ilość archiwaliów pochodzi z okresu sprzed przystąpienia eparchii przemyskiej do unii, co wynika – jak już wcześniej wspomniano – ze zniszczeń, które nastąpiły w dobie konfliktów między hierarchami prawosławnymi i unickimi. Dlatego warto przyrzeć się podanym przez autorkę informacjom o materiałach do dziejów eparchii przechowywanych w innych niż przemyskie archiwach i bibliotekach krajowych oraz instytucjach zagranicznych. Chociaż w ogromnej większości pochodzą one z XIX oraz XX wieku, to uważny czytelnik odnajdzie materiały z wieków wcześniejszych, czy to w oryginałach, czy kopiach.

Reasumując, uważam, że dzięki wysiłkowi Anny Krochmal otrzymaliśmy książkę ważną i bardzo użyteczną. Informując o materiałach archiwalnych przechowywanych nie tylko w Przemyślu, ale też w całym kraju i za granicą, jednocześnie umożliwiła nam rozpoznanie zagadnień dotąd nieprzebadanych albo niedostatecznie zbadanych. Dlatego dla wszystkich badaczy dziejów Kościoła unickiego w dawnej Rzeczypospolitej zapoznanie się z tą pozycją będzie niemałą korzyścią.